

Luther, Kálvin és az istentisztelet

Hafenscher
Károly

Előljáróban

Véget ért a reformáció kezdetének ötszázadik jubileumi éve. A hitújítás-hitújulás eseményének, mozgalmának és folyamatának számos aspektusát felelevenítettük, megvizsgáltuk, újragondoltuk, újrafogalmaztuk és talán gazdagítottuk is. Nem zárhattuk le ezt az évet úgy, hogy az egyház életének szíve-közepéről, az istentiszteletről ne beszéljünk a reformáció kapcsán. Amikor pedig kísérletet teszünk, hogy a reformáció két fő ágának istentiszteleti életét egymás mellé helyezzük, illetve egymással összefüggésbe hozzuk, akkor egy fontos tisztázó feladatba kezdünk bele, amellyel adós a reformáció örökségét továbbvivő közösségek sora. Mindannyiunknak szükségünk van arra, hogy kimondjuk, mi az, ami összeköt, és mi az, ami elválaszt, hogy ezáltal jobban tudjunk figyelni arra az Úrra, akiben kérdés nélkül egyek vagyunk.

1. Számos liturgikus mozgalmat, megújulási mozgalmat, egészen újat hozót és a régihez (eredetét több okból nem merek mondani) visszatérőt ismerünk. Történetükkel leírható az egyháztörténet is, és akár a különböző irányokat szálanként végigkísérve, akár a kölcsönhatásokat vizsgálva hallatlanul izgalmas információkat gyűjthetünk be. Nem csak megszállott liturgikabarátoknak érdemes a liturgikus mozgalmak világába betekinteni. A reformáció – kiindulását tekintve – nem liturgikus mozgalom volt. Egy személyes megtéréstörténet, egy eredményesen igazságkereső ember hite-hitvallása egyre kisugárzóbb mozgalommá és annak vezérévé válik. Az esemény és a folyamat érinti az egyházi szolgálattevőket, egy szerzetesi közösséget, aztután a wittenbergi gyülekezetet és egyetemet, majd a tartományt, a társadalmi életet, a politikát, a gazdaságot. Ebben kicsiny szeletnek, már-már elhanyagolható résznek számít az istentiszteleti élet, a liturgia. És mégis... Mégis a liturgiát szerzetesként, papként, praktizáló lelkipásztorként élő Luther és az eredetileg jogász végzettségű, liturgikus értelemben nem ordinált Kálvin művei vagy folyamatosan foglalkoznak a liturgiával, vagy csupán keresztezve annak útját, de mégis lényegbevágóan érintik az istentiszteleti életet.

2. Ma is rákérdezhet bárki a téma relevanciájára. Meg is teszik – talán már nem olyan sűrűn, mint a 20. század végi években, de azért felbukkan ma is a kérdés: tényleg időtálló műfaj az istentisztelet? – különösen is a tradicionális (érthetjük reformált vagy reformációi) értelemben. Szekularizált világunkban az egyházi munkaágak közül az istentisztelet vagy halódónak tűnik, vagy sok-sok problémát, feszültséget okoz. S ma már nincs tekintélye annak, ha azt mondjuk: de Luther így csinálta, vagy Kálvin ezt tanította. A reformátori iránymutatás sem jelent semmit a szkeptikusoknak vagy a liturgia iránt nem érdeklődőknek. Szükséges-e ezzel intenzíven foglalkoznunk – akár a reformációi emlékévké kapcsán, akár pedig a 21. századi egyházi életben? Nem jobb az, amit a kérdésekkel szembe-sülve, azokat elhessegetve sokan tettek: félretették a témát?

3. Mindkét reformátorral sokat foglalkoztak az elmúlt években. Kezdődött már 1983-ban a Luther 500 kapcsán, majd folytatódott az elmúlt évtizedben a Kálvin 500 okán, végül mindez kicsúcsosodott a reformáció jubileumi évében. S bizonyára folytatódik az 500+ kapcsán, a reformáció eseményeit követő évfordulókhoz

kötve. Egyvalamivel adós még mind a teológiatörténet, mind pedig a liturgiátörténet: egy alapos összehasonlító tanulmánnyal. Témánkhoz kapcsolódóan: szükség lenne végre egy nem érzelmeken, hanem tudományos elemzésen alapuló feltárássra: mi is az igazi lutheri és kálvini istentisztelet lényege, milyen megnyilvánulások rejlenek a háttérben, milyen örökséget visz tovább egyik vagy másik? Hol *re-formál*, és hol történik ténylegesen valamiféle liturgikus innováció, s kettejük munkája és munkájuk eredménye milyen korrelációban van egymással? E kérdések megválaszolására csak részben tettek kísérletet, s az utolsó kérdésre ismereteim szerint egyáltalán nem született még érdemi válasz.

Luther és az istentisztelet

Luther és Husz két szín alatt, együtt szolgáltatták ki az úrvacsorát a választófejedelmeknek. Id. Lucas Cranach metszete (1555) nyomán

Nagyjából feldolgozott témáról van szó. Tudjuk, hogy mit jelentett Márton számára a napi zsolozsma gyakorlata, s pappá szentelése után a napi misézés kötelessége és lehetősége. Halálosan komolyan vette az officiumot, és rettegte, a Pantokrátor Krisztus valóságos jelenlétében végezte az eucharisztia szertartásának minden egyes mozzanatát. Ismerjük jól ennek legendszámba menő mozzanatait, hogy hogyan borult a földre, hogy felnyalja a kehelyből kicsöppenő Krisztus-vért, hogyan hagyta abba a mise mondását, amikor úgy érezte, hogy az ördög maga jelent meg angyal képében álcázva magát. Tudjuk azt is, hogy milyen bölcsen, kiváló pedagógus módjára taníttatta Luther a gyülekezetet az istentisztelet értésére és gyakorlására. Tisztában vagyunk azzal, hogy Luther borotvaélen táncolt, amikor a misét megtisztítva megőrizni, ugyanakkor a rajongók újításait visszafogni próbálta. Tudjuk azt is, hogy a liturgikus szerepek újraelosztásával nem csupán külsőleg kívánt változtatni, formai újításokat akart bevezetni, hanem az istentisztelet lényegét akarta megragadni és gyakoroltatni a *communio sanctorum* keretében.

Bár Luther nem rendszeres teológus volt, mégis sokat segített azzal, hogy még a reformáció korai fázisában közzétett három alapvető művet: *A keresztény gyülekezet istentiszteletének rendje* (1523), a *Formula Missae* (1525) és a *Német mise*¹ (*Deutsche Messe*) (1526). Mindhárom mellett és háttérben

¹ Ezt az „együgyű nép kedvéért kell létesíteni”. Luther itt a nem hívőkre, nem keresztényekre, a „báméskodókra” gondol. Arra a helyzetre, ahol még nincs rendezett és tudatos gyülekezet, amelyben az evangélium szellemében lehetne a keresztényeket kormányozni, hanem csak nyilvános buzdítás folyik a hitre és a kereszténységre.

ott a többi irat² és igehirdetés, levelek és asztali beszélgetésekben elmondott utalások, amelyek mutatják: hogyan formálódik a re-formált istentiszteleti gyakorlat, és a tapasztalatokat beépítve hogyan formálódik maga a reformátor is az istentisztelet ügyében.

Mindezek alapján rajzolódik ki a kép – fizikailag és lelkileg is. Luther számára nem a múlt öröksége, nem a jelen kérdései, és nem is a jövő reménysége volt fontos liturgikus szempontból, hanem Krisztus maga (solus Christus). Őt megismerni és megismertetni, őt a középpontba állítani, őt mindenek Megváltójaként bemutatni, ez volt Luther központi kérdése. S mint biblikus teológus erről a Szentírás igéjének forgatásával, értelmezésével, hirdetésével próbált re-formálni. Ám Luther mint gyakorló tanár és mint gyakorló igehirdető hamar rájött, hogy az emberek azt hiszik, amit imádkoznak. S ha kimondatlanul is, Luther alkalmazta a *lex orandi – lex credendi* ősi liturgikus szabályát. Amit hiszünk, azt imádkozzuk, és amit imádkozunk, azt hisszük. Ezért látjuk, hogy gyakorlatilag 1519-től kezdődően élete utolsó napjáig folyamatosan foglalkoztatta az istentisztelet:³ mint liturgust, mint igehirdetőt, mint tanítót, mint muzsikust, mint gyakorló keresztényt... és folytathatnánk a sort.

Igeliturgia, ige és szentségi liturgia és a hívők istentisztelete. Három liturgiai forma, amelyet Luther a maga módján definiált.

Igeliturgia – itt éli át Isten népe a tanítást, az útmutatást, a vigasztalást, a bátorítást. Hangzik az ige! – Mert úgy tetszett Istennek, hogy az igehirdetés üdvöztse a hívőt – így folytatja Luther a páli elméletet és gyakorlatot. Nem is vesz fel hát liturgikus öltözéket, csak a tanári civilt (ebből lett a Luther-kabát), odaáll a tanítványok elé (a gyülekezet lényege szerint tanítványi közösség), és tanít és prédikál. Mindennap s minden vasárnap délután. Perikópáról, bibliai igesorozatokról (lectio continua), kátétémákról.

Ige- és szentségi liturgia. Luther itt már magára ölti a miseruhát, mivel kontinuitásban van ezeröttszáz év kereszténységével, él a lehetőséggel, amely eltakarja a papot (ez a liturgikus öltözék egyik fontos funkciója), hiszen az ő személye lényegtelen, ne arra figyeljenek, s amely önmagában is prédikál: kifejezve Krisztus palástját, kifejezve a szimbólumok egyikével Isten cselekedetét, nagy tetteit.⁴ S akkor megtartja a misét. Igen, a misét! Luther továbbra is ezt a szót használta, akkor is, ha a mise történelmi vadhajtságait, netán kárhozatos gyakorlatát ostorozta. Az elnevezés megmaradt, jelezve, hogy ő nem eltörölni, hanem megtisztítani szándékozott a misét. Azt az ősi istentisztelet-formát, amely talán kezdettől fogva (mindenesetre az első fennmaradt dokumentumok erről tanúskodnak) a keresztény gyülekezet kétfókuszú ünnepe volt: az igeliturgiával és a szentségi résszel. Ezt a kétfókuszúságot – *verbum et sacramentum* – Luther konzekvensen képviseli minden vasárnap délelőtti és ünnepnap iistentiszteleten. Nem engedí, hogy istentisztelet legyen igehirdetés nélkül. Ez reformátorunk számára alapelv. Akár az ünnepi liturgiáról (mise) van szó, akár az imaórák bármely formájáról. Mindig legyen igehirdetés! És a gyülekezet életének középpontjában álló úrnapi (Dominica, azaz vasárnap) főistentiszteleten ne legyen istentisztelet úrvacsora nélkül. (Mintha erről leszokott volna a sokféle hatás alatt álló magyar lutheránus istentiszteleti gyakorlat.) Ige és szentségi liturgia Luthernél a misében összetartozik.

² *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora. Három sermo a szentségekről* (1519); *A misével való visszaélésről* (1521); *Az egyház babiloni fogságáról* (1520) – az egyik legjelentősebb irat az úrvacsorával kapcsolatban; *Az úrvacsora bullája* (1522), *Az úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről, s egyéb újításokról* (1522).

³ Luther így foglalja össze az első időszakot reformátori működéséből: „Aber die Summe sei die, daß es ja alles geschehe, daß das Wort im Schwang gehe.” (WA 12,37)

⁴ Gondoljunk csak a liturgikus szimbólumokra, amelyek vagy az üdvesemények egyikére utalnak, vagy summáznak egy-egy szentírási üzenetet.

És a harmadik, keveset emlegetett téma: *a hívők istentisztelete*.⁵ Luther felvázol egy olyan ideális helyzetet, amelyben a hitben élő és járó, naponkénti megtérést gyakorló (ma így mondanák bizonyos körök: átadott életű) keresztények találkoznak és élük át Krisztus jelenlétét. Ezeknek az embereknek már nincs szükségük formákra, sem ősi hagyományokra, sem új rendekre. Egy kicsit olyan lenne ez, mint amiről a Jelenések könyve 21. fejezete beszél: ahol nincs templom, nincs semmiféle zavaró-gátló tényező, fájdalom vagy emberi/ördögi lehúzó erő: Isten és népe együtt van. Ez lenne az ideális. Ő maga is belátta, tudta, hogy ez nem fog megvalósulni – legalábbis e földi valóságban, szervezett egyházi formában nem.

Ha visszatekintünk a reformáció kezdetére, akkor látjuk: a már említett két istentiszteleti fókusz vált izgalmas témává: Az ige – *viva vox evangelii*. Az úrvacsora – a bűnbocsánat oltári szentsége. A kettő tisztaságáért, megfelelő súlyáért, helyes értéséért és gyakorlatáért két fronton nyitott harcot Luther.

- Az ige visszahozatala az istentiszteletbe: mint a nép nyelvén olvasott, hirdetett és továbbadott ige. Az ige addig is része volt az egyház misegyakorlatának. De csak töredékekben, a liturgikus tételek egy-egy mondatában, az imádságokban, az akklamációkban, az énekekben, illetve a lekciónokban. Mindez nem az érthető anyanyelven, hanem latinul. És ráadásul emberi tradíciók mellé rendelve. A prédikáció úgyszintén, és nem az igehirdetés értelmében, hanem a szentbeszéd műfajában. Luther számára mindennek a középpontja az ige. Isten kinyilatkoztatása, a törvény és az evangélium, sőt Krisztus maga. Az ige, amely Isten teremtő, újjáteremtő eszköze. *Az Erős vár a mi Istenünk* koráljában oly erőt tulajdonít neki, hogy e világ urát legyőzi – sőt nem is kell hozzá az ige, csak egy igécske.⁶ Az egyetlen szükséges dolog – ahogyan Jézus maga mondta – Luther számára mindennek a közepe volt.⁷ Ezért volt olyan fontos, hogy az egész istentiszteletet átjárja az ige, s azon túl, hogy minden kis részlete az igére épül, az egyik központja maga az igehirdetés legyen. Az igehirdetés, amely nem csupán magyarázat, nem hozzáfűzött emberi értelmezés, hanem az élő ige maga. Még hozzá a keresztről szóló ige, a Krisztus-hirdetés. Ige és szentség – mondjuk a két fókusz, bár rögtön hozzá kell tennünk: Luther számára az úrvacsora is ige. Nem az a fontos, hogy mi mit teszünk, mit mondunk, mit képzelünk. Az a fontos, mindennek kulcsa, hogy megszólal az ige. *A verba testamenti*: ez az én testem, ez az én vérem. Krisztus szavára, ígéretére bízom magam, aki ezt állítja. Nem én emlékezem, nem én mondom, változtatom, fogadom el Krisztus testének és vérének. Ő mondja, s én hiszek neki – Luther ilyen egyszerűen, már-már gyermeki bizalommal bízza rá magát a konszekráció igéire. Mert Krisztus maga konszekráció! Nem a pap, nem a gyülekezet, hanem Krisztus mondja ki. Neki – csak neki hiszem, hisszük.

⁵ A harmadik csoport tagjai azok, akik már az evangéliumi rend igaz természetével bírnak. Ezeknek zárt körben kellene összejönniük, imádkozniuk, ígét olvasniuk, a szentségeket élvezniük. Ebben a körben rövid, megfelelő módon a keresztséget, illetve a szentséget is ki lehetne szolgáltatni, s minden súlyt az igére, az imádságra és a szeretetre helyezni. Ilyen közösségről azonban csak a reménysége alapján szól, hiszen Luther maga vallja, hogy még nincsenek meg a hozzá való emberei és személyei. Később – a német mise teendőinek kifejtésekor – ezt nevezi az igazi misének, ahol „csupa keresztények között már az oltárnak sem kellene úgy maradnia, s a papnak állandóan a közösség felé kellene fordulnia, ahogyan Krisztus is tette az úrvacsoránál. De hát várjunk, míg ennek is eljön a maga ideje.” Ez az idő Luther életében nem érkezett el, így valójában csak két istentiszteleti rendet hagyott ránk, ezek mindegyike úrvacsorás istentisztelet volt.

⁶ Der Fürst dieser Welt,
wie sa'u'r er sich stellt,
tut er uns doch nicht;
das macht, er ist gericht':
ein Wörtlein kann ihn fällen.

⁷ „Minél többet van Isten igéjéből, annál jobb a dolgod!” LVM 2: 406. o.

- Luther az úrvacsorát megtisztította az áldozati karaktertől és mindenféle érdemszerző jellegtől.⁸ Az Isten ajándéka és nem az ember műve. Az úrvacsora *donum Dei*. Számos iratában foglalkozik a misével kapcsolatos visszaélésekkel. Gondoljunk csak *Az úrvacsoráról szóló könyvecskére* vagy éppen *Az egyház babiloni fogságáról* írtakra, a káték szövegeire, *Az oltáriszentség két színe* című iratra⁹ vagy éppen a marburgi kollokvium anyagára, téziseire. Amikor az úrvacsoráról beszél, néha nagyon nagyvonalú, hiszen azon az állásponton van, hogy sok mindent nem tudunk az utolsó vacsora mikéntjéről, a nagycsütörtöki események módjáról és körülményeiről. Éppen ezért nem kritizálja a különböző formák megjelenését. De könyörtelenül keményen szól akkor, amikor a lényegről van szó: arról, hogy Krisztus önmagát adja, hogy valóságosan jelen van, hogy általa lesz a kenyér és a bor az ő teste és vére.

„Miként vihető be Krisztus a szentségbe, avagy hogy milyen nótát kelljen nekünk járnunk, azt nem tudom; ámde azt jól tudom, hogy Isten amaz igéje nem hazudhat, amely azt mondja, hogy Krisztus teste és vére van a szentségben.”¹⁰

Ezt az ajándékot kiérdemelni nem tudjuk, de ezáltal ingyen és kegyelemből bűnbocsánatot és új életet kaphatunk. A liturgiában Luther mindent úgy formál, hogy ennek megfeleljen. S oly mértékben vigyáz arra, hogy az úrvacsorai elemek az ígétől el ne szakadjanak, hogy még arra a gyakorlatra is hajlik, hogy a szerzési ígét kettéválasztva, az első fele után kiosztja az ostyát, majd a *verba testamenti* kehelyről szóló második részét mondja el, és máris adja a kelyhet: Krisztus véré.

Fontos Luther számára az istentisztelet dialógus jellege. A sokszor elhangzó „elég csupán az igehirdetés” elv igazolására használt torgauai mondat¹¹ számomra nem definíció, amely valamiféle pontos és kizárólagos meghatározást ad az istentiszteletről, hanem az istentisztelet lényegét egy oldalról megragadó és a lényegét summázó mondat.

„...hogy abban [ti. a felszentelendő kápolnában] ne más történjék, mint az, hogy maga a mi kedves Urunk az ő szent szava által velünk beszél, mi pedig fordítva: vele beszélünk az imádságban és a dicső énekekben.”¹²

Számomra ez a mondat az egész istentisztelet dialógus jellegéről beszél. Luther bevonja az istentiszteletbe a gyü-

Gustav König (1808–1869): Luther prédikál. Metszet a Dr. Martin Luther, der deutsche Reformator c. kötetből, 1912

⁸ Amikor az úrvacsora gyakorlatát megtisztítja, akkor megengedő a régi szokásokkal, de határozottan fogalmaz, amikor a tartalomról van szó: a misemondó papoknak a kánonban és kollektában minden olyan kifejezést mellőzniük kell, ami az áldozatra vonatkozik.

⁹ *Az oltáriszentség két színe* című irat nemrég jelent meg a *Luther válogatott művei* sorozat 2. kötetében: *Vélemény az úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről s egyéb újításokról* (1522). LVM 2: 388–412. o.

¹⁰ *Írás a mennyei próféták ellen* (1525), LM 4: 372. o.

¹¹ Luther a torgaui várkápolna felszentelésekor elhangzott igehirdetésben mondja ezt (1544. október 5.). *Luther Deutsch* 8: 440–444. o.

¹² „Daß nicht anders darin geschehe, als daß unser lieber Herr selbst mit uns rede durch sein heiliges Wort und wir umgekehrt mit ihm reden durch unser Gebet und Lobgesang.” *Luther Deutsch* 8: 444. o.

lekezetet, és folyamatosan kínálja a lehetőséget a párbeszéd gazdagítására, fenntartására, természetessé tételére. Beszélgető egyház – Istennel beszélgető egyház.

S hogy mennyire bevonja, az éppen az egyházi énekek kincsében mutatkozik meg. Liturgikus tételek, lelki énekek – mély biblicitással, tanítással, közösségformálással, ugyanakkor az egyén személyes hangján. Luther már az első istentiszteletről szóló iratban világossá teszi, hogy elutasítja azt a szokást, hogy lehet gyülekezet nélkül, egyedül a papnak elvégezni a misét. A gyülekezet aktív részvételét pedig elsősorban a liturgikus tételek gyülekezeti énekké formálása, illetve az igére válaszoló imádság és hitvallás funkció közénekben való megjelenése tette lehetővé. Ezáltal élővé váltak a korábban csak szűk (klerikális) kör számára énekelt gregorián énekek, és megszülettek a reformáció terjesztését is segítő, az evangélikusságot mai napig meghatározó új értékek, a gyülekezeti korálok.

Luther nem volt antikatólikus.¹³ Minden erejével igyekezett menteni egyházát. S talán így is mondhatjuk: Luther maradt katolikus, vagy újra katolikus lett.

Hadd utaljak három képre a lutheri reformáció istentiszteleti életével kapcsolatban:

- Nem csak a Chranach-műhely látta el az utókort a reformátor ábrázolásaival. Számos apró metszetet is ismerünk, s ezek sokszor egy-egy fontos élethelyzetet mutatnak be. Ezek közt találunk olyanokat is, amelyek Luthert miseruhában ábrázolják. S valóban úgy van: amikor Luther tanítói igehirdetést tart vasárnap délután vagy hétköznap (tematikus prédikációk, kátéprédikációk), akkor kora tanítói civil ruhájában lépett a szószékre. De ha vasárnap délelőtt együtt ünnepelte a gyülekezet az igében és szentségben valóságosan jelen lévő Krisztust, akkor miseruhában állt az oltár előtt. A katolikus (egyetemes) egyházat megtisztítani akaró Márton testvér.
- A második kép a reformátor lelki-testi jóbarátját ábrázolja: Melancthon keresztel. A wittenbergi vártemplom oltárán látható, amint a nagy humanista tanítómester – aki az egyetem professzora volt, de nem ordinált pap! – keresztel. Az egyetemes papság elvéről szól az oltárképrészlet. A keresztelés – szükség esetén – minden keresztény feladata, aki maga is meg van keresztelve, s a gyülekezet hívó tagja. Az úrvacsoraosztásnál azonban ilyen ábrázolást a reformáció történetéből nem látunk. Az úrvacsora „kiszolgáltatása” a rendesen felszentelt (ordinált) lelkész feladata.
- A harmadik kép ugyanarról a szárnyasoltárról való: Bugenhagen gyóntat. Luther számára a reformáció kezdetén a „nagy hármás” szétválaszthatatlan volt. Ha nem is nevezte a gyóntást szentségnek (hiszen nem Krisztus rendelte el), de szentnek és szentségnek tartotta, s a megkeresztelt ember életének elmaradhatatlan részeként kezelte (vö. a 95 tétel bűnbánatról és töredelemről szóló szavait). Az egyéni és a közösségi gyóntás egyaránt fontos volt és maradt a lutheri reformációban, még ha a személyes gyóntás később – sajnálatos módon – háttérbe is szorult. Ha ma megfelelő formát, előkészítést és gyakorlatot találna rá az egyház, nem állna távol a lutheri kegyességtől, és ismét nagy szükség lenne rá.

A lutheri istentisztelet öröksége sokféle formában hagyományozódott tovább. Eltérők az istentiszteleti rendek, a liturgia gazdagsága vagy egyszerűsödése, a liturgikus öltözékek, a dallamkincs, a helyi perikóparendek. De az alap megmaradt: a kétfókuszú istentisztelet, az éneklő gyülekezet, az igehirdetés kiemelt szerepe, a bűnbocsánat felszabadító erejéből táplálkozó hilaritás (jó kedély) és felszabadult közösség. A liturgikus gondolkodástól eltávolodott helyi vagy regionális közösségek újra keresik identitásukat (s benne a liturgikus identitásukat),

¹³ Leonhard Fendt, a 20. század közepének egyik legnagyobb liturgiatudósa beszél arról, hogy Luther nem volt antikatólikus, ellenkezőleg, nagy igyekezettel akarta megmenteni a katolikus egyházat. Ez azonban csak az egyik lehetséges út volt a megújulás felé. Mellette még ott az anglikán, a református, a puritán biblikus, a tridenti-konzervatív és a keleti-konzervatív fejlődési út. Vö. FENDT 1958, 187–189. o.

és a 20. század első harmadában lejátszódó újreformátori mozgalmak óta folyamatosan próbálják visszanyerni a lutheri istentisztelet tartalmát és formáját – kiegészítve, gazdagítva a helyi hagyományokkal és az új út keresésének eredményeivel. A magyar lutheránusok is ebben a folyamatban élve élték át az elszegényesedésre irányuló eszmélődést a 20. század elején, majd az 1930-as évek liturgiareformját, később az ébredési mozgalmak sajátos finn lutheránus hatását, ezt követően az agendareformot (1963), majd az énekeskönyvváltást (1982), végül a *Liturgikus könyv* megjelenését (2007). A folyamat tart, s ha feszültségektől nem is mentes, mégis egyfajta belső, szerves fejlődés jeleit mutatja, amely még mindig időt, tanulást, nyitottságot igényel.

Luther prédikál, míg három lelkész liturgikus öltözetben osztja ki a szentségeket. Oltártábla Torslunde (Dánia) templomából, 1561

Kálvin és az istentisztelet

Kálvin istentisztelethez való viszonya egészen más volt. Adódott ez részben az ő jogi tanulmányaiból és jogászai előéletéből, másrészt párizsi tanulmányaiból; adódott abból, hogy előtte jár Zwingli, valamint abból, hogy majd egy generációval követi Luthert, azaz akarva-akaratlanul hat rá a wittenbergi reformáció, amihez mérve pozicionálja is magát.

A mai magyarországi református liturgiai gyakorlatot vagy a magyar reformátusok Generális Konventjének istentiszteleti formáit alapul véve a Kárpát-medencei református istentisztelet első látásra messze jár a svájci reformátoroktól. (Nem csak a külsőségekben: kereszt, gyertya használatának hiánya.) Zwingliánus és kálvinista vonalak keverednek egymással, de egyéb hatást is megfigyelhetünk a korábbi korokból.

Kálvin ugyan sokat tanult Luthertől, és sajnálatos, hogy az időbeli távolság miatt nem találkozhattak, mégis, ha az istentiszteletéről beszélünk, akkor Kálvin Zwinglin tájékozódik. Ez azonban nem Zwingli követését jelentette. Zwingli igen zord újításai után Kálvin elképzelései új utakat nyitottak. Kálvin döntő módon nem folytatta Zwingli liturgiai radikalizmusát (FEKETE 2009, 141. o.).

A helvét reformáció mindkét nagy alakja az egyház újítása során az ószövetségi kultuszkritikát is nagyon komolyan vette. Szigorúságuk elsősorban innen érthető. Mindketten – eltérő módon ugyan, de – igyekeztek az istentisztelet megújítását is bibliai szempontok szerint alátámasztani.

Kálvin azt mondja: fontos az istentisztelet, mert az ember gyarló. Bűnös volta miatt fontos, hogy szívében folyamatosan élesztgessük a Lélek tüzét.

Két fontos feladat: az egyik az Isten dicsőítése... („Dicséretedre teremtettél, Uram... és nyugtalan a mi szívünk, ami meg nem nyugszik tebenned” – folytatja Kálvin az egyházatya Augustinus gondolatát.) Az emberi élet legfőbb célja Isten dicsőségének szolgálata. (A genfi kátéban így olvassuk: „Isten minket azért teremtett és helyezett ebbe a

világba, hogy bennünk megdicsőíttessék. És bizonyára méltó dolog, hogy életünket, melynek Isten a kezdete, az ő dicsőségére fordítsuk.”) A másik a közösség: ebben erősödünk meg, maradunk meg a hitben, éljük meg a Krisztussal való közösségünket.

Az egyház újításának szükségességéről szóló iratában (KÁLVIN 2005) a 7. pontban így fogalmaz: „Isten törvényszerű tiszteletének kiindulópontja és alapja az, hogy Őt minden erény, igazi ítélet, szentség, bölcsesség, igazság, hatalom, jóság, kegyesség, élet és üdv egyedülvaló forrásul ismerjük meg, s hogy ezért minden jó ember dicséretét egyedül neki szánjuk, mindent egyedül neki adjunk meg, mindent Őbenne keressünk, s ha valamire szükségünk van, Őreá tekintünk. Ebből származik a felfohászkodás, ebből a dicséret és a hálaadás, melyek jelei a dicsőségnek, mit neki tulajdonítunk. Ez az Ő nevének igaz megszentelése, amit elsősorban kér tőlünk. Ezekhez fűződik az imádás, mint amivel kifejezzük az Ő nagyságához, fenségéhez méltó tiszteletünket. Viszont ehhez tartoznak megint a ceremóniák s úgy a segédeszközök, mint a szerszámok, hogy az istentisztelet végrehajtásában a test a lélekkel együtt legyen foglalatos.” (Uo. 12. o.)

A wittenbergi városi templom oltára. A bal szárnyon Melancthon keresztes, a predellán Luther prédikál, a jobb szárnyon Bugenhagen gyóntat. Id. Lucas Cranach, 1547

A genfi reformátor szerint fontos a magános istentisztelet: közvetlen, személyes kapcsolat Istennel, igelvasás, személyes imaélet. Ez azonban nem váltja ki a gyülekezet közösségi istentiszteletét: lehet ez családi és gyülekezeti istentisztelet. Minden családi hajlék Isten egy-egy temploma. A családi istentisztelet liturgusa a családfő maga (ne feledjük ebben az ószövetségi háttérrel és gyakorlattal).

Viszonylag korán, 1542-ben elkészítette a genfi gyülekezet rendtartásához a liturgikus kézikönyvet is *La Form des Prieres et Chants eclesiastiques* (Az egyház imádságának és énekének formája) címmel. Ezt a rendet Kálvin több forrásból szerkesztette össze. Martin Bucer és Guillaume Farel rendjei is alapanyagul szolgáltak, a keresztes és úrvacsorai rend azonban Kálvin munkája.

Kálvin mércéje a biblikus tisztaság megőrzése és a bálványimádás veszélyének elkerülése. Fontos irataiban, mint például *Az istentelen és meg nem engedett szertartások kerüléséről* (1538) vagy az imént említett *Az egyház megreformálásának szükségességéről* című iratában, de még főművében, az *Institúcióban* is így tette mérlegre az egyház életét és benne az istentiszteletet.

S mivel e szigorú mércét következetesen használta, a következmény egyértelmű volt. Kiszűrte azt, ami biztosan

bálványimádás (például az úrvacsora áldozati jellege, a képek és szobrok tisztelete, a szentek közbenjáróként való megszólítása stb.), és ugyanúgy – elővigyázatosság okán – kiszűrte a veszélyforrásokat is: a nem bibliai énekeket, a zene többféle műfaját, a nem eredeti biblikus szövegeket stb.

Kálvin úgy vélte (bár e hármasság gondolat gyökerét sokan Augustinusra vezetik vissza): a gyülekezetnek fontos tudnia, hogy az istentiszteleten mi történik, mi mit jelent, minek mi a célja. Ez nélkülözhetetlen a gyülekezet minden tagjának tudatos részvételéhez. Ezért hát nem lehet kérdés az anyanyelvűség. És ehhez rendeli az istentisztelet hármasság pillérét:

- Isten ígéjének hirdetése;
- a nyilvános és ünnepélyes imádság;
- és az ő sákramentumainak kiszolgáltatása.

Mindezt végtelenül leegyszerűsítve, puritán módon. Nehogy valami emberi elgondolás kiszorítsa Isten akaratát, tervének megvalósulását. Kálvin határozottan vigyáz arra, hogy Isten ígétől idegen tisztelését elkerüljük. „Az oly ceremóniatömeg, melyet Isten fenségével egyszer s mindenkorra megtiltott, új életre kelt. Az is baj, hogy – míg a ceremóniáknak a kegyesség élő gyakorlásaképpen kell szerepelniök, addig az emberek most egész szeretettel el vannak látva belőlük, pedig hát teljesen haszontalanok. De mindezeknél nagyobb veszély rejlik abban, hogy az emberek, mikor így gúnyolják Istent az ő ceremóniájukkal, egyúttal azt gondolják, hogy egészen jól végezték a dolgukat, mintha a ceremóniákban volna a kegyességnek s Isten tisztelésének légyege.” (Uo. 19–20. o.)

Kálvin ennek ellenére a szükségesnek látott és helyesnek tartott néhány kelléket megtartotta: a gyertya, a leterdelés természetes része volt Kálvin genfi istentiszteleti gyakorlatának. Írásaiban szól anyagi és lelki tényezőkről. Anyagi az istentisztelet helye, ideje és eszközei, ezeket is biblikus alapon konkrétan meghatározza. Lelki: egymásra kell találnia a Szentléleknek, az emberi léleknek és az ígének. (Kálvint a Szentlélek teológusának is szokták tartani.)

Kálvin számára az úrvacsora szerves része volt az istentiszteleti életnek. Az ő elképzelése szerint minden vasárnapi istentisztelet úrvacsorai istentisztelet volt. A genfi gyülekezeti rendtartásban¹⁴ egyértelműen szól arról, hogy az úrvacsorával gyakorta kell élni: „Továbbá az úrvacsorát a mi Urunk szerezte, hogy minél gyakrabban éljünk vele, amit a régi egyház meg is tartott, míg az ördög mindent fel nem forgatott, a misét állítva ennek helyébe; kiküszöbölésre szoruló hiba, hogy olyan ritkán szolgáltatják ki.” (*Genfi gyülekezeti rendtartás*, 73. kk. cikk) Genf tanácsa leszavazta a reformátort, s az általa tervezett minden vasárnapi úrvacsoráról kénytelen volt lemondani.

Az úrvacsora szimbolikus értelmezése, az emlékezés ünnepe, a Krisztus jelenlétének eltérő megfogalmazása új úton indítja el a helvét reformációt, s ezzel a váltóállítással a közös gyökérből kihajtott protestáns fa ágai jelentősen eltávolodnak egymástól.

A reformátortársakhoz való viszonyításban szólni kell Kálvin és a zene (ének) kapcsolatáról. Luther zeneszeretét jól ismerjük. Zwingli száműzte a zenét és az éneket az istentiszteletről – mondván, hogy ha az ember a szívében zsolnárt énekel (vö. Kol 3,16), az nem hallatszik ki, az csöndben történik. Kálvin használta a zene eszközt – de ennek alapja is biblikus meggyőződés volt. Akkor nem vét az ember és a gyülekezet, ha elhagyva a világi vagy világias énekeket, illetve a torzulásokat hordozó egyházi népénekeket, a bibliai éneket teszi a gyülekezet sajátjává. „Elrendeltük tehát az egyházi énekek bevezetését is a prédikáció előtt és után, hogy jobban bevonhassuk a gyülekezetet Isten dicsőítésébe és imádságába. Kezdetben a gyermekek fogják megtanulni, idővel folytathatja az egész gyülekezet.” (Uo. 78–79. cikk) A gyülekezeti

¹⁴ A *Genfi gyülekezeti rendtartás* első szövege 1541-ben készült. Kálvin, miután ebben az évben visszahívták Genfbe, megérkezése után húsz nappal már el is készítette ezt a szöveget – azért, „hogy mindenek ekesen és jó rendben történjenek” (1Kor 4,40). (Magyar fordítását 2012-ben adták ki Péter Miklós fordításában.)

éneklés a Biblia ének- és imádságkincséből merített akkor, amikor a százötven zsoltár vált közénekké. A genfi zsoltár-éneklés – a saját maga formálta dallamvilággal – szerte a világon ismertté vált, és a református közösségeken túl számos közösségben használatba került. A genfi zsoltárok nagy szerepet játszottak a magyar reformációban. „Magyarításuk” a 16. században kiemelkedő feladat volt, de kiemelkedő teljesítményeket is inspirált, gondoljunk csak Szenci Molnár Albert fordításaira. A százötven genfi zsoltár törzsanyaga ma is élő énekkincse a magyar reformátusságnak.

Nyitva hagyott befejezés

A reformáció fél évezredes jubileuma a tanulás jegyében telt el. Újratanulhattuk Luther, Kálvin és a többi reformátor életét. Hatalmas munkásságuk megismerésére kevésnek bizonyul egy ünnepi év, de akár egy hosszú előkészülettel összefogott évtized is. Reménységünk szerint a mélyebb megismerés az egymás iránti nyitottságot is növelhette felekezeti viszonylatban, s jelzést adott arra, hogy a belső protestáns ökumené előtt igen sok feladat áll.

Ahhoz azonban, hogy ne az öt évszázad vitái ismétlődjenek meg, hanem az érdemi egymásra figyelés legyen a természetes protestáns magatartásforma, szükség van arra, hogy komoly teológiai párbeszéd induljon el. Erre mind nemzetközi, mind pedig magyar vonatkozásban égető szükség van. Ma már nem elég a történelem viharaiban való szükségszerű összefogás, nem elég az udvarias egymás mellett élés, nem elegendő a protestáns egyházak kifelé összetartozást mutató szép kirakata. A mélyre kell eveznünk, hogy értelmes, tudatos, „Lelkes” és biblikus vitában tudós felismerésekre, életszerű kompromisszumokra és ténylegesen megélt közösségre jussunk. Ennek egyik apró, de nem elhanyagolható szerepe az istentisztelet-teológia és kegyességi gyakorlat megismerése, a közös pontok megerősítése és az elválasztó vonalak néven nevezése.

Kálvin minden igyekezete,¹⁵ amellyel a reformáció többféle ágát – ha nem is közös nevezőre,¹⁶ de – egymáshoz közelebb akarta hozni, kudarcot vallott.¹⁷ Iménti liturgikus vizsgálódásunk is alapvető irányeltolódásokat, gyökeresen eltérő megközelítéseket jelzett. Mert valljuk be, hogy a felszínes vizsgálódás eredményeként csupán egyetlen ponton találunk igazi egyetértést a 16. század nagy reformátorainál: a mise(áldozat) elvetésében. Az úrvacsora-tanításban, a kegyelemtanban, az ige használatában, a rítustradícióban jelentős eltérések vannak. Reménységünk szerint nem kell a következő ötszáz éves jubileumot megvárni azzal, hogy a teológiailag olcsó ökumené, a létszámarányos politikai ökumené, az otthonosság érzetét nem adó istentiszteleti találkozások mély, a különbséget is jól kezelő egyházi közösséggé váljanak. Ennek alapja a *solus Christus* alapelv, amely szintén közös értelmezésre szorul, és munkálója maga a Szentlélek, a közösség és az egyházújítás Lelke, aki felekezeti határokat nem ismerve működik a 21. századi kereszténység és protestantizmus világában is.

2008-ban egy hallatlanul izgalmas „fantáziakönyv” jelent meg jelen előadásunk két főszereplőjéről. Gerhard RÖDDING munkája ezt a címet viseli: *Luther és Kálvin – Levelek, amelyeket sohasem írtak meg* (2008). A kötetben a két reformátort jól ismerő szerző gondolatban létrehozta a soha meg nem történt találkozást Luther és Kálvin között – legalábbis levelezés szintjén. A könyv ezzel az írói műfajjal s az abból adódó szabadsággal dolgozza fel a legkülönbözőbb területeket. Az utolsó fejezet négy levélváltása az istentiszteletről és a liturgiáról szól.

¹⁵ Pl. 1541-ben készített egy kis tanulmányt, amellyel közvetíteni kívánt. Ez áttekintette az úrvacsorával kapcsolatos nézeteket.

¹⁶ Luther és Zwingli az úrvacsora-tanítás különbsége miatt a marburgi kollokvium alkalmával oly messze kerültek, hogy a szakadék végleg áthidalhatatlannak tűnt. Luther – a maga részéről – ekkor zárta a vitát azzal, hogy „más lélek lakik bennetek” („Ihr habt einen anderen Geist”).

¹⁷ Az 1551-ben nyilvánossá tett *Consensus Tigurinus* alapján Kálvin feladatának érezte, hogy elindítsa a párbeszédet a lutheránusokkal – pozitív eredmény reményével. Vö. SPIJKER 2003, 106. o.

A képzelt írásban Kálvin csodálattal beszél Luther munkásságáról, de szemére veti és értetlenkedik amiatt, hogy a misét nem törölték el teljesen (uo. 119. o.). Ebben a genfi levélíró az alapvető problémát abban tárja fel, hogy Luther még mindig azt hiszi, hogy a kenyér isteni természetet vesz fel az úrvacsorában, amit azután Wittenbergben nemcsak felemelnek (elevatio), hanem imádnak is. Természetesen azt is hozzáteszi neheztelve, hogy még mindig használják a latin nyelvet. Ezzel pedig olyan visszasságokat folytatnak, amelyeket a nap- és holdimádóktól ismerünk (kyrie). Ehelyett Genfben már saját, formailag és tartalmilag az emberek nyelvén megszólaló bűnvalló imádságot gyakorolnak, a misét pedig teljesen elvetették. Luther válaszában emlékezteti Kálvint arra, hogy már a 95 tételben egyértelművé tette: az egyházat mint anyánkat megújítani akarja, s nincs szándékában új egyházat alapítani, pláne nem olyat, amit „lutheránusnak” neveznek. Leírja, hogy természetes számára, hogy a fülét az ige szavára helyezi, de éppen azért, mert nem akar új egyházat, nem veti el az egyházatyákat, akikről oly sok biblikus bölcsességet tanult. Ugyanígy nem veti el az egyházának istentiszteletét, a misét sem, csupán megtisztítani akarja. Ezért mindazt a misében, ami kedves az Atyának, megtartja (Miatyánk, Hiszekegy, Kyrie). Megtartja és hittel gyakorolja azokat a szavakat, amelyeket Krisztus maga mondott testéről-véréről. Mindez azért is fontos, hogy a szegény, egyszerű keresztény ember otthont találjon az istentiszteleten, s ne idegenként legyen jelen. Sőt ami jó volt, azt adjuk az emberek szájába, hadd énekeljék a hitvallást vagy az imádságot. A lényeg az, amit az apostol nyomán vall az egyház: mindent vizsgáljatok meg, és a jót tartsátok meg.

Kálvin válaszában leírja, hogy kétszer is elolvasta Luther levelét, hogy jól érti-e: a wittenbergi reformátor miért érti félre az imádság és a dicséret lényegét... Megtisztították a ruhát a szennytől, és újra a régi színében pompázik. Értetlenül áll hát azelőtt, miért kell még mindig latinul misézni. Bizonyára a szigorú német iskola teszi ezt, ahol még az imádság közben is az „accusativusra” kell gondolnia a diáknak. Kálvin azt sem fogadja el Luthertől, hogy ő új egyházat akarna alapítani.

Nem vagyunk mi történelem nélküliek – írja –, ahogy az énekeink is mutatják. De rendet kell teremteni, ahol a régi, félrecsúszott gyakorlatnak nincs többé helye. Ugyanakkor éppen az énekeken keresztül megmarad a helye az istentiszteleten a művészeteknek, de szabályozott formában. Ugyanakkor a pápa által megmérgezett misével szakítottunk... (Uo. 132. o.) Luther viszontválaszában ír a szeretet szabadságáról, amelyet ismeretei szerint Genfben hiányol. A szeretet szabadságában hagyják meg Wittenbergben a régi, kedvelt, a Szentírással nem ellenkező, az evangélium szellemében elfogadható szokásokat, hiszen ezek építik a népet. A genfi énekek – Luther szerint – egyszerűek, szépek, de nehezen énekelhetők azáltal, hogy oly szigorúan ragaszkodnak a pontos fordításokhoz. Ehelyett a wittenbergi énekekben nem a szó szerinti bibliai szövegek vagy a pontos fordítások a fontosak, hanem mindaz, ami Krisztushoz vezet az embereket – akár a zsoltárokból, akár más énekekben. Az énekekhez sem kerestünk megfelelő szakszerűséggel dolgozó költőt, muzsikust, mint a genfi Marot vagy Bourgeois személyében, akiket keményen rendszabályoztak, írja Luther. Olyan énekek születtek, amelyeket az emberek szívesen énekelnek a templomban, de akár az utcán is. Ennél fontosabb volt, hogy az ifjúságot és a népet tanítsák a hit és az istentisztelet dolgaira. Ezt örömmel figyeli meg Luther a genfi egyház életében is (uo. 137. o.).

Csók István: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre” (Úrvacsora). Olaj, vászon, 1890. (Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 1653.)

Luther és Kálvin más úton indultak el az istentiszteleti élet megújításában. Ez a különbség kései utódaik esetében s ma sem elhanyagolható. A formai és teológiai különbségek nem teszik könnyűvé a közös alkalmakat, de a szeretet szabadságában van lehetőség arra, hogy ne csak a történelem viharában összezáró, egymásrautaltságban összefogni tudó helyzetet örököljük, hanem a másik eltérő alapállását figyelembe véve együtt dicsérjük az egyház közös Urát. Krisztushoz közelebb kerülve pedig el tudjuk fogadni a másként gondolkodó tanítványok közelségét is. Velük együtt figyeljünk a teremtő igére, a keresztről szóló beszédre, és együtt „élvezzük” az Isten szeretetének kézzelfogható, adott esetben magunkhoz vehető („rágható” és iható”) jeleit, valóságát.

Bibliográfia

Rövidítések

Genfi gyülekezeti rendtartás = *Genfi gyülekezeti rendtartás. Fordítás és magyarázat*. Ford., szerk. Péter Miklós. Kálvin Kiadó, Budapest, 2012.

LM = D. Luther Márton: *Művei*. 1–6. köt. Szerk. Masznyik Endre. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.

Luther Deutsch = *Luther Deutsch*. 1–10. köt. Szerk. Kurt Aland. Göttingen–Stuttgart, 1959.

LVM 2 = Luther Márton: *Felelősség az egyházért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther, Budapest, 2017. (Luther válogatott művei 2.)

WA = Luther, Martin: *Werke*. Kritische Gesamtausgabe („Weimarer Ausgabe”). 1–73. köt. Böhlau, Weimar, 1883–2009.

Hivatkozott művek

FEKETE Károly 2009. Kálvin és az istentisztelet. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest. 140–181. o.

FENDT, Leonhardt 1958. *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Alfred Töpelmann, Berlin

KÁLVIN János 2005. *Az egyház megreformálásának szükségességéről (1543)*. Ford. Ceglédi Sándor. Pápa.

RÖDDING, Gerhard 2008. *Luther und Calvin. Briefe, die nie geschrieben wurden*. Aussaat Verlag, Neukirchen-Vluyn.

SPIJKER, Willem Van't 2003. *Kálvin élete és teológiája*. Kálvin Kiadó, Budapest.

¹⁸ Vö. Luther *Kis és Nagy kátéjának* szóhasználatát az úrvacsoráról.

Hafenscher Károly (ifj.) evangélikus lelkész, teológus. 1980-ban szerzett lelkészi diplomát az Evangélikus Teológiai Akadémián. 1989-ben karvezetői diplomát szerzett. Gyülekezeti lelkészként Keszthelyen, majd a Csengőd–Páhi–Kaskantyúi, a Szekszárdi és a Budavári Evangélikus Egyházközösségben szolgált. Szekszárdi időszakában a Tolna-Baranyai Evangélikus Egyházmegye esperese volt. Tizenhét éven át tanított és tanfolyamokat vezetett a főtí kántorképző intézetben, alapító karnagya a Mandák kórusnak. 2000–2008 között a Magyarországi Evangélikus Egyház országos irodai igazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a révfülöpi Ordass Lajos Evangélikus Oktatási Központ igazgatója, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem óraadó tanára és az Evangélikus Hittudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi docense, a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkészi elnöke.